

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА**

Лазорко Ольга Валеріївна

УДК 159.9 : 316.334.4 (043.3)

**ПСИХОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ
ЯК СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис .

Робота виконана на кафедрі загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант доктор психологічних наук, професор,
Вірна Жанна Петрівна,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк,
декан факультету психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
Саннікова Ольга Павлівна,
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського», м. Одеса,
завідувач кафедри загальної та
диференціальної психології

доктор психологічних наук, професор,
Осьодло Василь Ілліч,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського, м. Київ,
начальник гуманітарного інституту

доктор психологічних наук, доцент,
Олефір Валерій Олександрович,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, професор кафедри
загальної психології

Захист відбудеться 26 жовтня 2017 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.08 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, пл. Свободи, 6, ауд. 442.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розісланий 26 вересня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В. Барінова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Повноцінне життя людини, сповнене реальними цінностями і принципами, визначає траєкторію його розгортання, векторизація якого зумовлена психологічним фактом безпеки, що є невід'ємною частиною соціально-економічних і суспільно-політичних процесів та базовим чинником якості життя особистості. Останнім часом перегляд пріоритетів в інтерпретації проблеми безпеки та їх трансформація з інтересів держави на інтереси самої людини, заактуалізували вивчення психологічної безпеки. Особливо аспекти безпеки особистості актуалізується у професійній сфері, що й зумовило розробку проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. Гострі суперечності, пов'язані з усталеною системою професійного становлення особистості, знаходять вияв на усіх етапах, починаючи з професійної оптації, професійного навчання, і, завершуючи власне професійним функціонуванням із усіма ознаками забезпечення психологічної безпеки. Традиційно, велика кількість досліджень у цій сфері стосується аналізу психологічної безпеки професійного середовища (І. Баєва, В. Бузунов, І. Буян, Г. Грач'ов, С. Кандибович, С. Лазарев, В. Маралов, Ф. Мугулов, А. Романович, Б. Смирнов, В. Тарадай, Г. Фоменко, В. Шишков та ін.) та психологічної безпеки особистості (А. Брушлинський, Г. Дорофєєва, Б. Єремєєв, Н. Єфімова, Ю. Зинченко, Г. Ложкін, Н. Лизь, А. Кімберг, Т. Краснянська, С. Максименко, К. Нартова-Бочавер, Н. Харламенкова і ін.).

Суттєвими доробками теоретико-емпіричних досліджень щодо вивчення безпеки особистості в межах професійного становлення, є: вивчення особливостей життєвого і професійного розвитку особистості в межах онтогенетичних досліджень проблем життєвої самореалізації (К. Абульханова-Славська, Ж. Вірна, С. Дружилов, В. Осьодло, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Франкл, Е. Фром, В. Чудновський та ін.) та професійного самовизначення особистості як складової життєвого розвитку особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Ф. Василюк, Л. Виготський, Е. Еріксон, О. Злобіна, І. Кон, М. Пряжніков, А. Фонарьов та ін.); вивчення мотиваційно-адаптаційного змісту професійної діяльності (Ф. Березін, В. Бодров, Є. Ільїн, О. Кокун, К. Лайжер, О. Маклаков, А. Налчаджян, О. Саннікова, В. Хаккер та ін.); розвитку і трансформації змісту професійної діяльності в особливих умовах (Л. Джуел, Дж. Лернер, В. Лефтеров, С. Миронець, О. Обознов, В. Олефір, Б. Смирнов, О. Тімченко та ін.); визначення морфологічних, психоемоційних і соціально-економічних констант професійного здоров'я (І. Галецька, Д. Грінберг, Ю. Кундієв, Р. Лазарус, Л. Леві, С. Мадді, Н. Майсак, Є. Приступа та ін.).

Водночас, з метою позбавлення фрагментарності вивчення цієї проблеми, своєчасним є методологічне обґрунтування структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукової теми кафедри

загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Методологія і практика дослідження особистості» та є складовою комплексної науково-дослідної теми «Психологія професіоналізму особистості: технології професійного самозбереження в практиці» (номер державної реєстрації 0113U002217), що координується Міністерством освіти і науки України. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 21.11.2013 р.).

Об'єкт дослідження – феномен безпеки особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

Мета дослідження полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричній верифікації структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

Мета дослідження передбачає послідовне вирішення низки **завдань**:

1) здійснити теоретико-методологічний аналіз сучасного стану дослідження феномену безпеки особистості в психологічній науці та запропонувати підхід до вивчення професійної безпеки особистості як психологічного явища, що має свою структуру і процесуальну логіку прояву;

2) розробити структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості та визначити її основні методологічні позиції і принципи побудови;

3) обґрунтувати систему методів і підходів до емпіричного дослідження професійної безпеки особистості для оцінки суб'єктних, змістових та якісних характеристик особистості за такими параметрами як сфера професійного функціонування, вікові особливості професійної періодизації та умови праці;

4) встановити номінативні модуси професійної безпеки особистості відповідно рівня прояву соціальної задоволеності особистості та актуалізації потреби професійної реалізації на різних етапах професійного становлення;

5) узагальнити положення щодо системогенезу структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації та зазначити синергетичні ефекти самоуправління професійною безпекою особистості;

6) визначити «мішені» профконсультаційного впливу у психологічній практиці формування професійної безпеки особистості.

Теоретико-методологічну основу роботи склали: положення системно-структурної методології вивчення особистості як суб'єкта діяльності (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Брушлинський, В. Зинченко, Б. Ломов, Т. Татенко, Т. Титаренко, К. Уїлберг, Д. Фельдштейн, Г. Хакен та ін.); методологія генетичної психології С. Максименка та теоретичні ідеї А. Адлера, Р. Ассаджіолі, Е. Еріксона, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Фрома, З. Фрейда та ін.; теоретико-емпіричні дослідження феномену безпеки в умовах впливу соціально-політичних, інформаційно-психологічних та економічних

факторів (Р. Агузумцян, А. Баланда, В. Бузунов, І. Ващенко, Б. Вернерфельт, Г. Грачьев, О. Дейнека, Л. Джуел, Н. Завацька, Ю. Зинченко, Ф. Мугулов, А. Романович, Ю. Саєнко та ін.); концептуальні розробки феномену психологічної безпеки особистості (С. Богомаз, Д. Боулбі, Т. Бохан, Б. Братусь, А. Едмондсон, Б. Єремєєв, Н. Єфімова, А. Кімберг, М. Котик, К. Нартова-Бочавер, Н. Харламенкова, Р. Шаміонов, Н. Шликова, Т. Ексакусто та ін.); наукові доробки з вивчення феномену безпеки в межах основних концепцій становлення особистості у процесі професіоналізації (Ж. Вірна, Е. Зеєр, Е. Карімова, Є. Климов, О. Кокун, І. Кон, А. Маркова, М. Пряжніков, О. Е. Симанюк, В. Толочек, Л. Шнейдер та ін.) та наукових позицій щодо структурно-функціонального змісту професійної діяльності (П. Гуревич, М. Дмитрієва, Д. Завалішина, В. Зинченко, О. Конопкін, М. Левітов, Х. Лероу, Є. Мілерян, В. Хаккер, В. Шадриков та ін.), специфіки професійної реалізації в особливих умовах діяльності (С. Безносів, В. Бодров, В. Лефтеров, В. Медведєв, В. Олефір, В. Осьодло, В. Пономаренко, П. Словік, Б. Смирнов, О. Тімченко, Є. Тополов та ін.), і, зокрема у професійній діяльності медичних працівників (І. Вітенко, В. Косарев, О. Краснова, В. Мінаков, Е. Павлов, В. Ташликов, Й. Харді, О. Юревиц, Л. Юр'єва та ін.) та адаптаційних ресурсів професійного самозбереження особистості (Н. Грішина, Л. Дикая, С. Дружилов, Є. Ісаєва, А. Кармелі, Л. Куліков, І. Малкіна-Пих, О. Охременко, О. Прохоров, А. Реан, О. Саннікова, Г. Сельє, О. Чебікін, Т. Яценко та ін.). Основні аспекти вивчення «мішеней» у консультативній практиці розкрито у роботах О. Бондаренко, Л. Бурлачука, М. Жидко, Дж. Котлера, О. Кочаряна та ін.

Методи дослідження: В дисертаційному дослідженні використовувалась система методів і методик, спрямованих на розв'язання поставленої наукової проблеми, що включала:

– *теоретичні* (аналіз філософської і психологічної літератури; синтез, узагальнення, систематизація існуючих положень та підходів із заявленої проблеми для визначення поняттєво-категоріального апарату дослідження; теоретичне моделювання для створення структурно-функціональної моделі професійної безпеки особистості);

– *емпіричні* (спостереження, бесіди, тестування із використанням стандартизованих методик для діагностування психологічних особливостей безпеки особистості на різних етапах професіонального становлення);

– *методи математичної статистики* (однофакторний дисперсійний аналіз; критерій нормальності Колмогорова-Смирнова; непараметричний критерій Краскела-Уоллеса; непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок U-Манна-Уїтні; метод z-перетворень; кореляційний аналіз; факторний аналіз; множинний регресійний аналіз – для підтвердження статистичної достовірності зроблених висновків). Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

– обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, в межах якої встановлено суб'єктно-особистісні та соціально-особистісні характеристики професійної безпеки особистості як інтегративної системи з усіма ознаками самоорганізації та самоуправління;

– розроблено структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості;

– розкрито специфіку функціонування механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості (латентної інгібіції та консеквентного зростання) та конкретизовано номінативні модули професійної безпеки особистості (невротична, нормативна і продуктивна);

– *розвинуто* дефінітивну артикульованість концепту «професійна безпека особистості» та висвітлено його інтегративну функцію в системі життєдіяльності особистості;

– *удосконалено* теоретичні уявлення щодо системогенезу структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості за параметрами сфери професійного функціонування (сфера вибору професії, сфера професійного навчання, сфера професійної адаптації і сфера власне професійної реалізації), вікового діапазону (стадії оптанта, адепта, адаптанта і майстра) та умов праці (звичайні і особливі).

– *дістало подальшого розвитку* обґрунтування синергетичних ефектів у інтегративній системі професійної безпеки особистості (послаблення і посилення) і «мішеней» профконсультаційного впливу у психологічній практиці блокування механізмів латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації на кожному з етапів професійного становлення особистості (творче індивідуалізоване ставлення до професійного майбутнього, позитивне установочне сприйняття майбутнього професійного життя, саморегуляція і самоконтроль професійної діяльності, конструктивна ініціація професійної компетентності).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що визначені психологічні особливості структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації та запропоновані «мішені» профконсультаційного впливу можуть використовуватися у практиці створення розвивально-корекційних програм з підвищення професійного комфорту та благополуччя на різних етапах професійного становлення особистості у навчальних і медичних закладах.

Теоретичні положення і практичні здобутки дисертаційної роботи можуть використовуватися у викладанні навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Психодіагностика», «Диференціальна психологія», «Психологія праці та інженерна психологія», «Психологія здоров'я», «Психологічні основи професійного консультування» та під час проходження науково-дослідної

практики магістрів і аспірантів спеціальності «Психологія».

Основні **результати дослідження** впроваджені у навчальний процес Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 06.08-01-2525 від 07.12.2016 р.), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-15/03-751 від 09.12.2016 р.), Мукачівського державного університету (довідка № 2866 від 09.12.2016 р.), Запорізького національного університету (довідка № 01-15/306 від 12.12.2016 р.), Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (довідка № 45 від 26.12.2016 р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/02/750 від 13.03.2017 р.), Луцького відділу управління освіти (довідка № 16.1-12/2168 від 27.12.2016 р.), Волинської обласної державної адміністрації управління охорони здоров'я (довідка № 836/15/2-17 від 14.03.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати проведеного дослідження доповідалися автором на *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» (Харків, 2014); «Психологія професійної безпеки особистості» (Луцьк, 2015); «Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології» (Луцьк, 2015); «Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире» (Москва, 2015); «Проблема особистості у сучасній психології: теорія, методологія, практика» (Одеса, 2015); «Актуальні проблеми психології особистості і міжособистісних відносин» (Кам'янець-Подільський, 2016); «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2015, 2016); VII Харківських міжнародних психологічних читаннях «Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги» (Харків, 2015); «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (Одеса, 2015); «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016); «Развитие науки в XXI веке» (Харків, 2016); «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» (Брест, 2016); «Actual questions and problems of development of social sciences» (Kielce, 2016); та *всеукраїнських наукових заходах*: П'ятих Сіверянських соціально-психологічних читаннях (м. Чернігів, 2014); «Особистість в екстремальних умовах» (Львів, 2015); «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2015); «Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація» (Черкаси, 2016); «Технології роботи психолога в організації» (Запоріжжя, 2016).

Дисертація на здобуття наукового ступеня *кандидата психологічних наук* «Психологічні детермінанти відповідальності менеджера промислового підприємств» захищена в 2007 році. Матеріали дисертації, положення, висновки в тексті докторської дисертації не використовуються.

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 39 публікаціях, з яких: 3 монографії (з них 2 – колективні); 20 статей – у фахових наукових

виданнях України; 5 статей – у міжнародних наукових виданнях інших держав; 11 статей і тез – у збірниках наукових праць та матеріалів конференцій.

Структура і об'єм роботи. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 522 сторінки, основний – 394 сторінок. Дисертація містить 9 рисунків і 50 таблиць. Список використаної літератури презентований 374 джерелами, з них 16 – на іноземній мові. Обсяг додатків складає 85 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; розкрито методологічні та теоретичні засади дослідження, висвітлено наукову новизну і практичну значущість роботи; наведено дані про апробацію і впровадження результатів дослідження, подано інформацію про структуру й обсяг дисертації.

У **першому розділі** «*Безпека як соціально-психологічний феномен: категоріально-методологічний аналіз*» презентовано категоріально-понятійний аналіз вивчення феномену безпеки в межах соціально-психологічного знання; проведено систематизацію наукових уявлень про психологічну безпеку особистості.

Розгляд категоріально-методологічного статусу соціально-психологічного феномену безпеки проведено в межах психологічного знання. Передусім зазначено, що сутність безпеки полягає у захищеності суспільства, особи, держави від небезпек і загроз, що означає наявність або збереження в перспективі сприятливих умов життя, які є оптимальними для функціонування і розвитку. Складність і внутрішня суперечність визначення феномену безпеки відображена у широкому арсеналі його визначень і підходів, які загалом продукують ідею про переживання людиною безпеки як почуття захищеності від дії різноманітних небезпек (С. Алексухін, А. Баланда, А. Возженніков, Г. Дорофєєва, Б. Єремєєв, А. Качинський, Д. Купер, Ф. Мугулов, В. Шишков та ін.). Основні дослідження феномену безпеки здійснюються у напрямках *психології діяльній безпеки* (О. Асмолов, В. Бодров, А. Брушлинський, Є. Ільїн, Є. Климов, М. Котик, В. Петровський, В. Шадріков та ін.); *психології безпеки середовища* (І. Баєва, Г. Грачов, Г. Залевський, Г. Зараківський, С. Кандибович, Е. Карімова, В. Коширець та ін.) та *психології безпеки особистості* (Р. Агузумцян, С. Богомаз, Н. Єфімова, Ю. Зінченко, Е. Мурадян, С. Максименко, Н. Харламенкова та ін.). Зазначено, що вибір конкретних аспектів безпеки людини і ракурс їхнього розгляду залежать від системи, в яку включена людина, нашітатт системи «людина – природа», «людина – виробництво», «людина – техніка», «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – держава» тощо. Конкретизовано три фактори, які визначають безпеку людини (*людський фактор, фактор середовища і фактор захищеності*) та *фізичні і психологічні засоби захисту від небезпечних ситуацій.*

Поступовий розгляд проблеми безпеки в межах діалектичного осмислення природи людини, починаючи з етапу зародження соціальної організації життя через опис страху перед загрозами власній безпеці (Т. Гоббс), обґрунтування інстинкту самозбереження (Ч. Дарвін), аналіз еволюційної послідовності виникнення психічних асоціацій пристосування людини до соціального середовища (Г. Спенсер), дали змогу зацентувати увагу на історико-антропологічній теорії становлення людської психіки (К. Уілбер), у якій запропоновано класифікацію рівнів розвитку людського розуму, які відповідають етапам формування соціальних підходів (*архаїчний, міфічний, громадський, раціональний*) щодо використання засобів забезпечення безпеки і одночасно культури її досягнення людиною; обґрунтувати сучасні тенденції розгляду феномену безпеки на *біологічному, психолого-соціальному і духовному* рівнях (Т. Краснянська); зазначити соціально-змістові компоненти категорії безпеки у таких формах як *безпека-мета, безпека-норма і безпека-стан* (Ф. Мугулов); визначити основні компоненти (*біологічний, особистісний, когнітивний і системний*) психологічної безпеки (П. Гуревич, О. Довгополова, Л. Куліков, Б. Ломов, У. Найсер, Б. Смирнов, В. Олефір та ін.); виокремити предметну специфіку дослідження феномену безпеки в психології через *психічні процеси, психічні стани і властивості* особистості (Б. Ананьєв, Т. Ексакусто, Р. Лазарус, О. Прохоров, О. Саннікова, Г. Сельє, Л. Собчик, О. Чебикін та ін.). Окремо поставлено акцент на оцінці рівня соціальної безпеки шляхом співставлення *ризиків і шансів* (Ю. Саєнко, Л. Сохань), і наведено узагальнену систематизацію прояву соціальних ризиків та факторів небезпечної поведінки людини (В. Чупров).

З огляду на широкий спектр досліджень в області проблем безпеки людини найбільш питома вага припадає на психологічний аспект цього психологічного явища, який оформлений у галузь психології безпеки (І. Баєва, Б. Єремєєв, А. Журавльов, Ю. Зінченко, А. Кімберг, Т. Колеснікова, Т. Краснянська, В. Маралов, А. Уолферс та ін.). Розгляд психологічного змісту психологічної безпеки вміщує вивчення рівнів розвитку людини у становленні її психологічної безпеки (*рівні особистості, приватної особи, суб'єкта діяльності та індивідуальності*) та основних «захисних механізмів» забезпечення (*підсвідомі, свідомі і надсвідомі*) психологічної безпеки (Б. Єремєєв); факторів забезпечення (*людський фактор, фактор середовища і фактор захищеності*) психологічної безпеки (В. Анасов); функцій (*розвиток функціонального комфорту, підтримка високого рівня нервово-психічної і енергетичної економії, оптимізація резервних можливостей людини в діяльності, нейтралізація впливу екстремальних факторів, стабілізація мотиваційно-потребнісних механізмів, упорядкування соціальних контактів, психофізіологічне регулювання*) психологічної безпеки (Н. Шликова).

Аналітичний огляд вивчення проблеми психологічної безпеки в сучасних теоріях особистості А. Адлера, Р. Ассаджіолі, Е. Еріксона, А. Маслоу,

Г. Олпорта, К. Роджерса, З. Фрейда, Е. Фрома та інших, дав змогу конкретизувати інноваційні тенденції інтерпретації цього психологічного феномену в межах розуміння внутрішнього простору свободи особистості (С. Максименко), кордонів власного психологічного простору (С. Нартова-Бочавер), переживання відчуття автентичного буття в умовах «аномальної реальності» за допомогою конструктивного вирішення системи різнорівневих протиріч (А. Брушлинський, В. Лепський), переживання суб'єктивного благополуччя як форми динамічної рівноваги між особистістю й навколишнім світом (Р. Шаміонов), конкретизації критеріїв визначення і структурних компонентів психологічного благополуччя (О. Ширяєва); опису потенціалу безпеки особистості (Т. Краснянська). Особлива увага приділена дослідженням щодо перебування людини в екстремальних умовах та прояву її особистісної ресурсності, що вміщує як аналіз економічних питань з підвищення ефективності розвитку фірм, конкретних підприємств, організацій тощо (А. Альгін, М. Блауг, У. Бек, І. Буян, Б. Вернерфельт, О. Дейнека, А. Карпов, П. Словік та ін.), так й феноменологію особистісних ресурсів професійного зростання і компетентності фахівців (А. Андрєєв, А. Батаршов, С. Дружилов, Х. Гуфеланд, Д. Курцмен, С. Мадді, С. Міхнєва, Дж. Лернер, С. Піняєва та ін.).

Проведений аналіз феномену безпеки та систематизація уявлень про психологічну безпеку особистості дав усі підстави для продовження його вивчення у професійній сфері у модальності професійної безпеки особистості.

У **другому розділі** *«Професійна безпека особистості в системі психологічних явищ»* представлено теоретико-емпіричні доробки з вивчення безпеки як функціонального складника професійної діяльності; розкрито специфіку безпеки в особливих умовах діяльності; окреслено зміст професійної безпеки особистості у психологічних критеріях і показниках професійного здоров'я; систематизовано матеріал з вивчення професійної безпеки у адаптаційному вимірі особистості.

Розгляд професійної безпеки як функціональної складової професійної діяльності вміщує аналіз категоріально-методологічного обґрунтування цього поняття в психології праці у контексті ергономічного забезпечення ефективної професійної діяльності комплексом зовнішнього та індивідуального захисту працівника, де особлива увага приділяється представникам небезпечних професій (Г. Бондар, В. Бузунов, Л. Джуєл, С. Лазарев, Б. Ломов, О. Маклаков, С. Миронець, Г. Нікіфоров, В. Осьодло, О. Тімченко та ін.). Передусім зазначено на необхідності врахування причин нещасних випадків на виробництві; визначення оптимального навантаження в професійній діяльності; виявлення резервних можливостей людини і ергономічної оптимізації процесів взаємодії з виробничим середовищем (Н. Агаджанян, С. Архангельський, А. Кармели, В. Небиліцин, В. Носов, О. Обознов, О. Овчиннікова, В. Хаккер та ін.). Конкретизовано загальні диференційовані показники схильності до небезпеки; визначено передумови формування психологічної безпеки;

виокремлено фактори виникнення помилкових дій при виконанні професійної діяльності; окреслено психологічне забезпечення безпеки праці через систему організаційних заходів (Е. Зеер, Х. Лероу, Ф. Лафенс, К. Муздибаєв, К. Пак, В. Пономаренко, В. Толочек, Е. Шейн та ін.).

Історичний екскурс у застосуванні системного підходу до аналізу професійної діяльності (Б. Ломов), а також загально психологічних положень концепції системогенезу професійної діяльності (В. Шадриков), концепції структурно-функціональної організації саморегуляції діяльності (О. Конопкін), концепції неадаптивної активності (готовності до ризику) (В. Петровський) і концепції управління ергономічністю продукції (В. Даниляк), дав змогу окреслити спільні ознаки професійної безпеки особистості в оцінках якості життя людини (В. Гарбузов, І. Коцан, Н. Куриш, Д. Лаптон, Г. Ложкін, А. Маркова, Є. Приступа, Е. Симанюк, Б. Спілкер, Ю. Юдін та ін.).

Психологічні ознаки професійної безпеки в особливих умовах професійної діяльності розглянуто в контексті порівняння специфіки виконання професійної діяльності в нормальних і особливих (екстремальних) умовах та розкриття специфічних вимог до фахівців професій групи ризику (Ю. Александровський, В. Венда, П. Гуревич, В. Конопльов, В. Лефтеров, О. Лобастов, Є. Мілерян, В. Олефір, Л. Співак, Б. Щукін та ін.). Зазначено, що діяльність людини в особливих умовах пов'язана з нервово-психічним напруженням і найчастіше супроводжується виникненням стресу. Наголошено, що процес подолання емоційно-напруженої ситуації залежить від психічних станів людини, інтегральна характеристика яких в певних умовах утворює функціональний стан; розглянуто алгоритм аналізу перебування особистості у емоційно-напружених ситуаціях; окреслено кількісні та якісні показники результату діяльності в особливих умовах, які визначають її якість, продуктивність та надійність; визначено зміст професійної норми, основною фігурою дотримання якої є людина (Л. Анциферова, В. Астапов, Н. Водоп'янова, Е. Довгополова, Л. Дика, Е. Ісаєва, Н. Майсак, Г. Сельє, Б. Смирнов, Н. Шаталова та ін.).

Констатовано, що виконання професійної діяльності в особливих умовах, часто поєднується з небезпекою для здоров'я та життя. Забезпечення життєдіяльності людини в особливих умовах вимагає задіяння адаптаційних ресурсів фахівця, які забезпечують активацію продуктивних процесів діяльності, і визначають конструкт професійного здоров'я особистості фахівця (М. Дмитрієва, Ю. Казаков, О. Кокун, Л. Корнеєва, І. Коцан, Г. Ложкін, М. Мушкевич, Г. Нікіфоров, О. Носкова, І. Толкунова, О. Чернов та ін.).

Психологічні характеристики професійного здоров'я особистості містять проаналізовані аспекти впливу зовнішніх і внутрішніх факторів професійної соціалізації особистості (В. Гарбузов, О. Гефеле, М. Корольчук, В. Крайнюк, А. Косенко, Т. Кочергіна, В. Кукса, Ю. Кундієв, В. Павленко, Б. Юдін та ін.); виокремлені риси особистості, які впливають на появу психосоматичних захворювань фахівців (В. Косарев, О. Краснова, Л. Леві, І. Малкіна-Пих,

В. Мінаков, Д. Трунов, Ю. Філімоненко, А. Польшин, М. Сєкач та ін.); зазначені необхідні компенсаторні та захисні механізми, які забезпечують професійну надійність і працездатність за будь-яких умов професійної діяльності особистості (В. Бодров, О. Борисова, Д. Грінберг, Р. Лазарус, А. Леонова, В. Моросанова, О. Полякова, В. Пономаренко та ін.). Основний наголос зроблено на важливість адаптаційних можливостей і стресостійкості організму при виконанні професійних обов'язків, а головним показником професійного здоров'я зазначено професійну працездатність, яка вміщує три групи статусів прояву (фізичний, психічний і соціальний) (Г. Нікіфоров). На основі класично визнаних підходів підтримання професійного здоров'я (застосування заходів забезпечення безпеки праці та забезпечення компенсації можливих випадків зміни здоров'я працівників, його відновлення) описано феномени професійного вигорання, професійної (особистісної) деформації (подвійні етичні стандарти, професійний маргіналізм, втрата професійної ідентичності), професійної деструкції (радикальне порушення засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних якостей, поява стереотипів професійної поведінки, професійне старіння) і професійної адикції (трудоголізм, професійна лінь, прокрастинація, завчена безпорадність, професійний перфекціонізм, ургентна адикція), які за базовими характеристиками складають проблемне поле професійної та життєвої реалізованості фахівця (І. Ващенко, Ж. Вірна, Е. Єрмолаєва, Є. Завацька, Є. Ільїн, Є. Ісаєва, Є. Климов, Г. Корчагіна, О. Охременко, Ю. Поваренков, М. Пряжніков, В. Татенко, О. Фонарьов, Н. Чепелева, Л. Шнейдер та ін.).

Розгляд професійної безпеки у адаптаційному вимірі особистості стосується основних питань входження працівника в професійне середовище, для виконання певних професійних функцій і ролей. Систематизовано основні підходи і концепції щодо вивчення професійної адаптації (А. Альохін, А. Баранов, Г. Балл, Л. Дика, А. Кудашев, О. Кузнецова, А. Реан, О. Саннікова та ін.); конкретизовано її види, форми, механізми і моделі (А. Адлер, А. Бек, А. Елліс, А. Налчаджян, В. Конопльов, Ж. Піаже, К. Роджерс, Л. Собчик, Л. Фестінгер, Т. Яценко та ін.); обґрунтовано зміст особистісного адаптаційного потенціалу, життєвого потенціалу та інтелектуально-особистісного потенціалу (Д. Леонтєв, О. Маклаков, В. Медведєв, В. Олефір, А. Сидорова, Т. Титаренко та ін.); зазначено процесуально-результативні характеристики професійної адаптації особистості (В. Авер'янов, О. Віноградова, І. Батраченко, Л. Регуш, Є. Тополов, А. Юревиц та ін.); окреслено умови і фактори ефективної професійної адаптації (С. Безносів, Ф. Березін, М. Дмитрієва, В. Попков, Л. Куліков, О. Овчіннікова, О. Прохоров та ін.); виокремлено основні етапи професійної адаптації (первинна, період стабілізації, можлива дезадаптація, вторинна дезадаптація, вікове зниження адаптаційних можливостей) (В. Бодров, А. Болотова, Є. Климов); визначено критерії оцінювання психічної

адаптації в умовах певної професійної діяльності (І. Вітенко, Т. Зайчікова, Т. Малкова, Г. Мешко, С. Миронець, В. Паньковець, Л. Юр'єва та ін.).

Узагальнене розуміння професійної адаптації як багаторівневого, функціонально детермінованого процесу пристосування до праці, зумовленого фізіологічними, особистісно-психологічними, поведінковими, соціальними чинниками, дає усі підстави для додаткового аналізування адаптаційних характеристик як «готовність до праці», «робочий стрес», «професійний стрес», «організаційний стрес» (Л. Куліков). Ще одним досить важливим моментом у вивченні зазначеної проблеми є дослідження стійкості до фруструючих ситуацій і здатності до подолання стресогенних впливів у вигляді копінг-поведінки фахівців (Ф. Василюк, Є. Ісаєва, І. Малкіна-Пих), дослідження регуляції та саморегуляції психічних та функціональних станів («адекватної мобілізації», «динамічної неузгодженості», «психологічна ціна діяльності») (Ф. Березін, С. Дружилов, В. Медведєв, О. Прохоров), життєво-стильового концепту професійної реалізації особистості (Ж. Вірна), а також вивчення часових координат професійної адаптації, які успішно використовуються у тайм-менеджменті (П. Амбарова, А. Болотова, О. Карпов, З. Кіреєва).

У **третьому розділі** *«Концепція і організація дослідження психологічних особливостей безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації»* визначено позиції системно-структурної методології розробки проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації; презентовано структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості; окреслено емпіричні референти безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації; визначено основні методологічні принципи емпіричного дослідження, описано його процедурно-методичне забезпечення, хронологію дослідження і склад вибірки та методи статистичної обробки діагностичних даних.

Логіка наукових фактів вивчення безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації у їх концептуальному осмисленні та узагальненні, закономірно висуває проблему суб'єктного становлення фахівця на усіх етапах його професійної реалізації від періоду професійного вибору (орієнтації), періоду первинного професійного становлення (навчання у вищій школі) та вдосконалення фахового зростання в процесі виконання професійних ролей і обов'язків, що є невід'ємним атрибутом розкриття і здійснення особистісного професійного потенціалу. Таким чином, становлення особистості суб'єктом діяльності можна розглядати як процес реорганізації, якісного перетворення психічних і особистісних властивостей відповідно до вимог діяльності та критеріїв самої особистості. А, це в свою чергу означає, що у феномені суб'єкта закладені проблеми росту, розвитку і самовдосконалення людини, які тісно межують із станом переживання безпеки.

Резюмуючи системно-структурні особливості організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, в подальшому йтиметься про *професійну безпеку особистості* як сукупність поточного стану та факторів, що

характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати якісний рівень життя.

Так професійна реалізація в старшому шкільному віці – це усвідомленість і правильність професійного вибору, який охоплює професійні інтереси, нахили і здібності; сутність професійного самовизначення під час навчання полягає в усвідомленні особистістю відповідності своїх можливостей психологічним вимогам професії, своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за виконання зобов'язань, які виникають у зв'язку зі зробленим вибором; власне фахова реалізація особистості передбачає задіяння адаптаційних ресурсів саморегуляції, які у широкому спектрі особистісних властивостей впливають на зовнішні обставини розгортання індивідуального професійного буття фахівця. Таким чином, шлях конструктивної професіоналізації вимагає постійної фіксації рівня професійної безпеки особистості на усіх етапах становлення.

Конструюючи *структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості*, зазначено, що психологічний конструкт професійної безпеки слід розглядати як: 1) такий психологічний стан, що гарантовано забезпечує захист професійних інтересів особистості; 2) сукупність умов існування суб'єкта професійної реалізації, які він опанував і здатен контролювати.

В основі запропонованої моделі закладені методологічні принципи і положення змісту суб'єктного, системного і синергетичного підходів (суб'єктний принцип визначає суб'єктні особливості, які виражені у суб'єктно-особистісних характеристиках; системний принцип – змістові особливості, які виражені у соціально-особистісних характеристиках; синергетичний принцип – якісні особливості, які є інтегративною ознакою професійної безпеки особистості).

В структурі суб'єктно-особистісних характеристик виділено шість підструктур: *спрямованість особистості, проєкції життєвого шляху людини або її самосвідомість, здібності, темперамент і характер, психічні процеси і стани, досвід суб'єкта*. В структурі соціально-особистісних характеристик виділено три підструктури: *сфера функціонування фахівця, вікові особливості особистості та умови праці*. Уточнено та узагальнено аспекти вивчення професійної безпеки особистості як інтегративної синергетичної системи, у якій суб'єктно-особистісні і соціально-особистісні характеристики є вираженими функціональними засобами якісних змін особистості. Урахування цих інтегративних ознак особистості, які з'являються в процесі розвитку та впливають на побудову професійного життя особистості, а також положення щодо неоднозначності їх формування на різних етапах професійної соціалізації, адже їх характер і зміст змінюються під впливом багатьох соціально-психологічних факторів, надає їм характеру постійного динамічного розвитку.

У професійній реалізації зміни особистості відбуваються особливо інтенсивно, оскільки вона концентрує в собі основну активність суб'єкта.

Активність як функціонально-динамічна система особистості, інтегрує й регулює в динаміці всю її особистісну структуру (потреби, здібності, волю, свідомість), забезпечує можливість урахування вимог суспільства та прояв самостійності, самовизначення як суб'єкта життя. Тому справжнім суб'єктом професійної реалізації особистість стає тоді, коли вона перебуває в стані захищеності й безпеки, зберігаючи при цьому свої потреби, цінності та перспективи самовираження.

Зазначений контекст дає змогу розглядати професійну безпеку особистості в ознаках об'єктивних та суб'єктивних характеристик станів, які цілісно локалізуються у суб'єктивному відчутті соціальної задоволеності як міри визначення комфортності людини як у внутрішньому світі, так й в межах соціуму. На нашу думку, саме вимір соціальної задоволеності / фрустрованості є визначальним показником професійної безпеки особистості, що окреслює успішність професійної реалізації на кожному з етапів становлення.

У розділі розкрито методологічні принципи емпіричного дослідження: принцип системного підходу, принцип діяльнісного підходу, принцип особистісного підходу, принцип суб'єктного підходу, принцип наукової обґрунтованості, принцип об'єктивності, принцип динамічності (етапності), принцип активності, які визначалися задачами дослідження.

Вибірку дослідження склали: учні випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Луцька (НВК № 20, № 22, № 24) (n=180); студенти 4-го і 5-го курсів факультету психології, педагогічного факультету, інституту соціальних наук, інституту економіки та менеджменту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (n=230); лікарі та медичні працівники середньої ланки Волинської обласної клінічної лікарні, Волинської обласної інфекційної лікарні, Комунального закладу «Луцький центр первинної медико-санітарної допомоги № 2» та Луцької міської дитячої поліклініки (n=441). Загальна вибірка складає 851 особу.

Програма емпіричного дослідження вміщує чотири блоки: 1 блок – присвячений експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах ранньої професіоналізації особистості; 2 блок – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки особистості в умовах професійного навчання; 3 блок – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки особистості в умовах професійної реалізації; 4 блок – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки особистості в емоційно-напружених умовах професійної реалізації. Відповідно вибірку дослідження склали учні випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів, студенти 4-х і 5-х курсів та лікарі і медичні працівники середньої ланки, які працюють у звичайних та особливих умовах. Також вибірку медичних працівників було диференційовано на чотири групи за двома критеріями – стаж і умови професійної діяльності.

Описано характеристику психодіагностичного інструментарію, який використано у зазначених блоках емпіричної програми дослідження. У

першому блоці емпіричної програми, присвяченому експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах ранньої професіоналізації особистості використано такі психодіагностичні методики: методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана (модифікований варіант); опитувальник вивчення взаємозв'язку типу особистості і сфери професійної діяльності Дж. Холанда; методика вивчення психічних станів школярів О. Прохорова; методика «Індекс ставлення до здоров'я» (С. Дерябо, В. Ясвінін); особистісний опитувальник для старшокласників Р. Кетела, Р. Коана (HSPQ); опитувальник дослідження тривожності у старших підлітків та юнаків (STPI) (в адаптації А. Андрєєвої); опитувальник професійних установок старших підлітків (І. Кодаков); шкала дослідження дитячої Я-концепції (Е. Пірс, Д. Харріс) в адаптації і нормуванні А. Прихожан; опитувальник Г. Айзенка; у другому блоці емпіричної програми, присвяченому експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах професійного навчання особистості використано: методику діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана; індекс життєвої задоволеності (адаптація Н. Паніної); шкалу психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптація Н. Лепешинського); методику вивчення основних мотивів вибору професії Е. Павлютенкова; шкалу оптимізму–активності (AOS); методику «Діагностика мотиваційної структури особистості» (В. Мільман); опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (В. Русалов); особистісний опитувальник FPI (модифікована форма В); опитувальник вивчення домінуючих станів (ДС-8) (Л. Куліков); опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (О. Лазукін в адаптації Н. Каліної); тест-опитувальник особистісної зрілості; методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; у третьому та четвертому блоках емпіричної програми, присвяченому експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах професійної реалізації особистості в нормальних і особливих умовах, використано ідентичні для двох груп вибірки психодіагностичні методики: окрім вище зазначених методик додатково були залучені: методика вивчення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребовій сфері (О. Потемкіна); багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) (О. Маклаков та С. Чермянін); методика вивчення стратегій копінг-поведінки (шкала SACS); тест-опитувальник «Індекс життєвого стилю (Life Style Index) Р. Плутчика).

Обґрунтовано використання різносторонніх методів математичної статистики для аналізу та узагальнення отриманих психодіагностичних даних.

Четвертий розділ *«Професійна безпека особистості: експлікація емпіричних референтів»* присвячений опису емпіричних референтів професійної безпеки особистості в період професійної оптації, професійного навчання і власне професійної реалізації в звичайних та особливих умовах діяльності.

Розділ містить опис емпіричних результатів в межах ранньої професіоналізації особистості, професійної підготовки та власне професійної діяльності фахівців у звичайних та особливих умовах професійної діяльності. Констатація психодіагностичних даних у першому блоці емпіричної програми проводилася відповідно до результатів диференціації досліджуваних за рівнем прояву у них соціальної фрустрованості, що визначався за допомогою однойменної методики Л. Васермана, яка попередньо пройшла процедуру модифікації із дотриманням всіх вимог, які ставляться до подібних процедур.

Так усі досліджувані учні випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів (n=180) були поділені на 3 групи: група 1 – старшокласники з високим рівнем соціальної фрустрованості (41,1 %); група 2 – середній рівень (35,5 %), група 3 – старшокласники із низьким рівнем соціальної фрустрованості (23,3 % загальної вибірки).

Після проведення однофакторного дисперсійного аналізу та визначення статистично-достовірних кореляцій між показником рівня соціальної фрустрованості та діагностичними критеріями, що визначають суб'єктно-особистісні особливості прояву професійної безпеки старшокласників, отримані результати були піддані факторизації з метою виокремлення узагальнених комплексів характеристик, що впливають на розвиток оптимальних умов професійно-безпечного стану старшокласників, використавши під час його проведення лише ті показники, які статистично-значущо корелюють з рівнем соціальної фрустрованості. В результаті проведення факторного аналізу встановлено структуру суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки старшокласників з різним рівнем соціальної фрустрованості. У старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості, виокремлено фактори «емоційний комфорт», «конформність», «обережність», «тривожність», «соціальний тип», «експресивність», «інтелектуальний розвиток» (конкретизовані фактори описують близько 76 % дисперсії масиву даних); у старшокласників із середнім рівнем – фактори «відповідальність», «домінування», «самотійність», «конвенційний тип», «стриманість» (понад 67 %); а у старшокласників із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості визначено фактори «позитивна поведінка», «реальний ентузіазм», «незалежність», «рішучість», «інтелектуальний нігілізм», «експресивність», «комунікабельність» (70 % дисперсії масиву даних).

За допомогою методу множинного регресійного аналізу, визначено основні показники, що детермінують високий рівень прояву соціальної фрустрованості учнів – «обережність» ($\beta=0,490$), «інтелектуальний розвиток» ($\beta=0,193$), «тривожність» ($\beta=0,182$), психологічний зміст яких зосереджений у таких ознаках як недовірливість, скептичність, агресивна прямолінійність досліджуваних учнів; високий рівень розвитку інтелекту сприяє загальному розвитку допитливості, проникливості, і зібраності, але фрустраційні ознаки тривожності роблять їх невпевненими і збентеженими, і, як результат,

призводять до переживання стану безвихіддя, самозвинувачення, беззахисності, відчаю і розгубленості. Середній рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників детермінований показниками «відповідальності» ($\beta=-0,521$), «домінування» ($\beta=0,490$), «самостійності» ($\beta=0,148$) і «стриманості» ($\beta=0,137$), які визначають загальний фон розвиненої соціальної компетентності як потужного фактору самоактуалізації, що стимулює самореалізацію особистості через здатність особистості ефективно взаємодіяти з іншими людьми, брати відповідальність за прийняття рішень та проявляти владність і вимогливість, керуючись здоровим егоїзмом та почуттям власної гідності. Низький рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників визначають показники «незалежності» ($\beta=0,592$) і «комунікабельності» ($\beta=0,227$), які складають зону розвитку оптимальних умов професійно-безпечного стану особистості, який забезпечить захист її професійних інтересів в реальному та майбутньому часі старшокласників засобом сформованої здатності взаємодії з іншими людьми, розвинутого почуття міри у відносинах і взаємодії з людьми, вміння бути тактовним і чутливим до настрою оточуючих; їх сформована незалежність виражається у почутті власної гідності, відповідальності та практичності думок і конкретних дій, що окреслює межу соціально-професійної активності і організованості особистості.

Констатація психодіагностичних даних у другому блоці емпіричної програми проводилася відповідно до результатів диференціації досліджуваних студентів за рівнем прояву у них соціальної фрустрованості, що визначався за допомогою однойменної методики Л. Васермана: група 1 – студенти з високим рівнем соціальної фрустрованості (27,8 %); група 2 – середній рівень (39,1 %), група 3 – студенти із низьким рівнем соціальної фрустрованості (33,1 %).

Після використання z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова встановлено відповідність понад 88 % діагностичних критеріїв нормальному розподілу ($p \leq 0,05$), а застосування непараметричного критерію Н-Краскала-Уоллеса, підтвердило відмінності між групами студентів з різним рівнем соціальної фрустрованості (рівень достовірності від $p \leq 0,01$ до $p \leq 0,001$). Процедура факторизації дала змогу отримати однозначно інтерпретовану факторну модель суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості, в яку увійшли фактори: «задоволеність життям», «симпатія у взаємодії з іншими людьми», «врівноваженість», «креативність», «робоча спрямованість», «гнучкість у спілкуванні», «сором'язливість», «досягнення соціального статусу», «емоційна чутливість», «прагнення керувати», що описують близько 55% дисперсії масиву емпіричних даних.

Застосування методу z-перетворень з метою визначення рівнів вираження факторів у трьох групах респондентів і непараметричного критерію U-Манна-Уїтні дало змогу визначити статистично значущі відмінності у вираженні виокремлених факторів в досліджуваних групах ($p \leq 0,001$), окрім двох

факторів «*досягнення соціального статусу*» і «*прагнення керувати*».

Застосування *методу множинного регресійного аналізу*, дало змогу визначити основні детермінанти інтегрального показника психологічного благополуччя респондентів. До прогностичних детермінант психологічного благополуччя студентів з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості найбільшою мірою належать «*сором'язливість*» ($\beta=0,682$) в ознаках тривожності і невпевненості, відсутності сформованого позитивного образу самого себе, вираженої комунікативної емоційності та загальна незадоволеність життям («*задоволеність життям*» ($\beta=-0,360$)) в ознаках низької оцінки психологічного благополуччя, нестійкості емоційного тону, загального низького тону, невротичності, домінуючого стану нудьги і пасивності. Інтегральний показник психологічного благополуччя студентів з середнім рівнем соціальної фрустрованості найбільшою мірою визначають «*сором'язливість*» ($\beta=0,343$) і «*креативність*» ($\beta=0,223$) у комплексі ознак автономності, спонтанності і вираженої потреби у пізнанні.

Для студентів з низьким рівнем соціальної фрустрованості прогностичними детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя стали «*креативність*» ($\beta=0,421$) в усіх ознаках готовності до самореалізації, «*задоволеність життям*» ($\beta=0,386$) у комплексі сформованого позитивного образу самого себе, високої оцінки психологічного благополуччя, стійкості емоційного тону, високого загального тону, енергійності, бадьорості і «*симпатія у взаємодії з іншими людьми*» ($\beta=0,385$), що виражається у розвинутій комунікативній ергічності, швидкості і пластичності, які сприяють розвиткові вміння контактувати з іншими людьми, а також їх життєві цінності сповнені відчуття щастя і життєвої цілісності і справедливості.

Констатація психодіагностичних даних у третьому блоці емпіричної програми проводилася відповідно до результатів диференціації досліджуваних фахівців медичних спеціальностей за рівнем прояву у них соціальної фрустрованості, що визначався за допомогою однойменної методики Л. Васермана. Загалом вибірку медичних працівників було диференційовано на чотири групи за двома критеріями – стаж і умови професійної діяльності (група медичних працівників із стажем професійної діяльності до 5-ти років ($n=205$), серед яких 90 медичних працівників працюють у звичайних умовах, а 115 – в особливих умовах та група медичних працівників із професійним стажем більше 5-ти років ($n=236$), серед яких 124 медичних працівників працюють в звичайних умовах, і відповідно 112 – в особливих умовах).

Отримані під час діагностики дані у групах медичних працівників (адаптантів), які працюють у звичайних і особливих умовах професійної діяльності, були піддані математично-статистичному аналізу із застосуванням z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова ($p \leq 0,05$), непараметричного критерію Н-Краскала-Уоллеса (рівень достовірності від $p \leq 0,01$ до $p \leq 0,001$),

що дозволило застосувати процедури факторного і множинного регресійного аналізу для усіх груп досліджуваних.

В результаті проведення факторизації для адаптантів з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, було отримано такі фактори: «активне включення в життя», «маніпулятивна спонтанність», «сором'язливість», «комунікативна активність», «прийняття інших», «невротична автономія», «комунікабельність», «пізнавальне відчуження», «підтримка соціального статусу», що описують 59,6 % дисперсії масиву емпіричних даних. У адаптантів із середнім рівнем – «соціально-психологічна адаптація», «професійна продуктивність», «соціальний комфорт», «креативність», «рішучість», «емоційна стійкість», «пошук соціальної підтримки», «цілеспрямованість» і «працездатність» (51,7 % дисперсії). Результати факторного аналізу у групі адаптантів з низьким рівнем соціальної фрустрованості, оформлені у фактори: «реактивність», «адаптаційний потенціал», «аутосимпатія», «позитивність», «неупередженість», «автономія», «соціальне утвердження», «прийняття інших» і «самовпевненість» (69,3 % дисперсії масиву даних).

Встановлено, що детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя серед адаптантів з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах стали «маніпулятивна спонтанність» ($\beta = -0,308$), «активне включення в життя» ($\beta = 0,247$), «невротична автономія» ($\beta = 0,195$), які найбільшою мірою визначають характеристики прагнення управління оточенням, некритичного самосприйняття та невпевненості в собі, які знаходять вияв у прихованих непрямих діях маніпулювання людьми та демонстрації авторитету над іншими; в той же час ці медичні працівники є активно включеними у життя, у них високий показник інтегрального індексу життєзабезпечення, чітко виражений інтерес до життя, вони послідовні у досягненні цілей, і, при цьому можуть проявляти креативність; їх виражена незалежність сповнена невротичних ознак надмірного продумування власних вчинків в процесі соціальної взаємодії. До прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів з середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, найбільшою мірою належать характеристики «цілеспрямованості» ($\beta = 0,574$) з почуттям чіткого усвідомлення подій минулого й сьогодення; вираженої «креативності» ($\beta = 0,255$), але в ознаках «професійної продуктивності» ($\beta = -0,132$) ці медичні працівники не відрізняються стійким, емоційно витриманим ставленням до різноманітних професійних ситуацій. У адаптантів з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, найбільшою мірою вираженими є характеристики природної «неупередженості» ($\beta = 0,731$) в ознаках доброзичливості, цілеспрямованості, сформованого інтересу до життя, безконфліктного ставлення до себе і діяльності, оптимізму і пізнавальної

активності, альтруїзму; вони позбавлені *«реактивності»* ($\beta=-0,178$), тому вони енергетично економні і врівноважені; а також прагнення до соціального статусу через визнання оточуючими (*«соціальне утвердження»*) ($\beta=-0,153$)).

В результаті математико-статистичного аналізу даних факторного аналізу для адаптантів, які працюють в особливих умовах нами, отримано дані за кожною з досліджуваних груп за рівнем прояву соціальної фрустрованості. Так для групи адаптантів з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах було отримано дев'ятифакторну модель: *«роздратованість»*, *«імпульсивність»*, *«відчуження»*, *«самотійність»*, *«агресивні дії»*, *«сором'язливість»*, *«інтерес до життя»*, *«песимізм»* і *«автономність»*, що описують 63,5 % дисперсії масиву емпіричних даних. Для групи адаптантів із середнім рівнем соціальної фрустрованості – *«адаптивний потенціал»*, *«допитливість»*, *«самоприйняття»*, *«робоча спрямованість»*, *«життєзабезпечення»*, *«потреба в пізнанні»*, *«активне домінування»*, *«уникнення соціальних контактів»*, *«інтернальна пасивність»* (54,9 %). Для адаптантів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах за результатами факторизації масиву емпіричних даних отримано фактори: *«вступ в соціальний контакт»*, *«професійна відданість»*, *«альтруїзм»*, *«задоволеність життям»*, *«професійна дипломатичність»*, *«життєва апатія»*, *«послідовність в досягненні цілей»*, *«самоприйняття»* і *«пізнавальна активність»* (58,8 % дисперсії масиву даних).

Застосування *методу множинного регресійного аналізу*, дало змогу визначити основні детермінанти інтегрального показника психологічного благополуччя адаптантів з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, серед яких *«песимізм»* ($\beta=0,576$), *«агресивні дії»* ($\beta=-0,251$) і *«роздратованість»* ($\beta=0,229$), які у комплексі визначають ознаки інтолерантності і фрустрованості; їх інтелектуальна ригідність і комунікативна повільність визначає низьку потребу в спілкуванні, а слабкість емоційного тону не знаходить прояв у недовірливості і агресивності; хоча вони схильні до виникнення нервово-психічних зривів та роздратованості, що нівелює їх адаптивні здібності. До прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів з середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, можна віднести виражену *«робочу спрямованість»* ($\beta=0,455$), що підкріплена творчою активністю, схильністю до неординарних і оригінальних рішень, емоційною врівноваженістю; їх блоковане *«самоприйняття»* ($\beta=-0,382$) підтверджує наявність труднощів у соціальних контактах (*«уникнення соціальних контактів»*) ($\beta=0,137$)), але не позбавляє цих медичних працівників *«допитливості»* ($\beta=0,130$) як підкріплюючого стимулу пізнавальної активності і потреби самовдосконалення.

Ідентична процедура опрацювання діагностичних даних була застосована і для медичних працівників із стажем професійної діяльності більше 5-ти років,

які працюють в звичайних і особливих умовах.

Так для групи майстрів з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах було отримано дев'ятифакторну модель: «неврівноваженість», «емоційна ригідність», «низьке супер-его», «соціабельність», «динамічність», «невротичність», «маніпулятивне домінування», «задоволеність життям», «Залежність», що описують 68 % дисперсії масиву емпіричних даних. Для фахівців із стажем професійної роботи більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості отримано фактори: «саморозуміння», «професійна нормативність», «емоційна комфортність», «професійна тактовність», «волелюбність», «креативні схильності», «миролюбність», «інструментальна комфортність» і «конфліктна тривожність» (63,8 %). Факторний аналіз даних у групі майстрів з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, дав змогу отримати дев'ятифакторну модель: «адаптивний потенціал», «позитивний образ самого себе», «доброзичливість», «професійна регламентованість», «маніпулятивна відкритість», «емоційна стійкість», «контактність», «автономність» і «інтелектуальна впевненість» (58,3 % дисперсії масиву даних).

До прогностичних детермінант професійної безпеки майстрів з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в звичайних умовах, можна віднести виражену «невротичність» ($\beta=0,262$), підкріплену емоційною лабільністю і сором'язливістю, їх слабо розвинене супер-его виключає прийняття інших і систему сформованих цінностей гармонійної взаємодії з іншими людьми («низьке супер-его» ($\beta=0,252$)), чим й можна пояснити надмірне прагнення домінування над іншими, успіху й схвалення («маніпулятивне домінування» ($\beta=0,238$)). Для майстрів з середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості – «саморозуміння» ($\beta=-0,409$) і «професійна тактовність» ($\beta=0,344$) демонструють заперечення проявів чутливості людини до власних бажань і потреб, що дає змогу адекватно сприймати і оцінювати себе; загальний фон їх індивідуально-динамічних і особистісних властивостей визначається вираженою потребою в руховій активності і комунікативній ергічності, врівноваженості, комунікабельності, стресостійкості, витривалості і вміння приймати рішення. Узагальнення домінуючих факторних характеристик медичних працівників з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості («доброзичливість» ($\beta=0,285$), «інтелектуальна впевненість» ($\beta=-0,278$), «емоційна стійкість» ($\beta=0,207$) і «автономність» ($\beta=0,204$)) увиразнює ознаки їх доброзичливості, дружелюбності і відкритості, вони володіють прийомами професійного спілкування, і у взаємодії з людьми щирі в емоціях і думках; інтелектуальна впевненість не вираженою, але вони емоційно стійкі, володіють високим рівнем саморегуляції і поведінки, що підтверджує їх витриманість і

працездатність; ознаки соціальної зрілості відображені у таких характеристиках самоактуалізації як автономність, довіра до людей і неупередженість.

У групі майстрів з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах було виокремлені такі фактори: «негативний образ самого себе», «некритичне самоприйняття», «адаптивна комунікація», «оперативна офіційність», «комунікативний такт», «орієнтація на процес», «потреба у пізнанні», «підтримка життєзабезпечення» і «агресивність», що описують 61 % дисперсії масиву емпіричних даних. У фахівців із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості – «контактність», «комунікативна компетентність», «Я-концепція», «креативність», «скептицизм», «зацікавленість життям», «незадоволеність життям», «життєва активність» і «інтелектуальна ергічність» (59,2 %). Фахівці із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості демонструють факторну модель, яка вміщує «аутосимпатію», «адаптивні здібності», «комунікабельність», «директивність», «професійна компетентність», «обережність», «творча активність», «реактивна агресивність» і «позитивний образ самого себе» (67,6 % дисперсії масиву даних).

Для медичних працівників з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах найбільший вплив здійснили фактори «оперативна офіційність» ($\beta=0,589$), «орієнтація на процес» ($\beta=0,261$) і «негативний образ самого себе» ($\beta=0,155$), психологічний зміст яких визначається оперативною офіційністю за рахунок вираженої орієнтації на процес діяльності, що характеризується чітким дотриманням оперативних вимог виконання професійної діяльності; сформований негативний образ самого себе відображає ознаки високої критичності в оцінці самого себе, невпевненості і тривоги та незадоволеності життям загалом, що фактично блокує розгортання позитивних цілей життя. У групі майстрів медичних працівників з середнім рівнем соціальної фрустрованості – фактори «зацікавленість життям» ($\beta=0,451$) і «контактність» ($\beta=0,312$) констатують виражений рівень їх самоактуалізаційних ознак шанування цінностей, орієнтації в часі та прийняття інших, які підтверджують високий рівень особистісної компетентності і соціальної зрілості; розвинута контактність є підтвердженням їх товаришкості, доброзичливості і відвертості. Для медичних працівників з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах – фактори «позитивний образ самого себе» ($\beta=0,531$) і «аутосимпатія» ($\beta=0,451$) за психологічним змістом характеризують цих медичних працівників як фахівців із сформованим ставленням до себе і прийняття себе, що визначає рівень їх адекватної самооцінки і самокритичності; виражена аутосимпатія підтверджує сформоване почуття самоповаги, впевненості, врівноваженості, витриманості і внутрішньої витривалості, що загалом є результатом їхньої здатності любити інших людей,

проявляти толерантність і гнучкість в ході взаємодії з оточуючими.

Проведений аналіз дає змогу виснувати, що виявлені показники суб'єктивно-особистісного профілю медичних працівників із різним стажем професійної діяльності (до 5-ти років і більше 5-ти років), і які працюють в різних умовах діяльності, містять суттєві відмінності у критеріальному поділі досліджуваних за вираженням у них рівнем соціальної фрустрованості.

У **п'ятому розділі** *«Професійна безпека особистості: системні закономірності функціонування та синергетичні ефекти самоорганізації»* викладено основний матеріал щодо системогенезу структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації та визначено «мішені» профконсультаційного впливу у психологічній практиці формування професійної безпеки особистості.

На основі отриманих емпіричних результатів узагальнено системогенез структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації. Зазначено, що професійна безпека особистості знаходить вияв на фоні психічного стану, системотвірним чинником якого є актуальна потреба, яка ініціює його прояв. Тому є усі підстави розглядати професійну безпеку особистості як психічний стан, що є функцією переживання соціальної задоволеності примножений на стан задоволення актуальної потреби професійної реалізації, який знаходить вияв у суб'єктно-особистісних характеристиках.

Для досліджуваних старшокласників (етап професійної оптації) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості (низький рівень → середній рівень → високий рівень) відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: стимульно-пасивна активність → ініціативно-пізнавальна активність → креативно-збалансована активність, – психологічний зміст яких демонструє психологічний факт ефективного напруження цілісної системи, яке виводить її з рівноваги.

У досліджуваних студентів (етап професійного навчання) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: нормергійно-витрачальна активність → нормергійно-накопичувальна активність → креативно-ефективна активність.

У досліджуваних медичних працівників (етап професійної адаптації), які працюють в звичайних (та особливих умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: невротично-імпульсивна (емоційно-ригідна) активність → оперативно-економна (оперативно-адаптивна) активність → адаптивно-продуктивна (адаптивно-компенсаційна) активність. У досліджуваних медичних працівників (етап власне професійної реалізації), які працюють в звичайних (та особливих

умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: невротично-маніпулятивна (оперативно-ригідна) активність → нормативно-конформна (мобілізаційно-адаптивна) активність → адаптивно-конвенційна (адаптивно-оптимальна) активність.

Систематизація емпіричних результатів продемонструвала динамічну неоднорідність внутрішнього функціонування структурної організації професійної безпеки особистості, що й заaktuалізувало необхідність вивчення феномену професійної безпеки як інтегративної синергетичної системи із усіма ознаками самоорганізації і самоуправління. Контекст «особистісного виміру» професійної безпеки, в якому виокремлено точку біфуркації як рівень переживання соціальної задоволеності із «випадінням» на атрактор задоволення актуальної потреби професійної реалізації, дала змогу констатувати, що у випадку «спаду» рівня переживання соціальної задоволеності відбувається *загострення невротизації* у професійному розвитку, а у випадку «підвищення» соціальної задоволеності – *зростання професійної продуктивності*, які продуковані функціонуванням відповідних механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації – *латентної інгібіції* та *консеквентного зростання*. Конкретизовано три номінативні модуси стану професійної безпеки особистості – *невротична, нормативна і продуктивна*, кожен з яких є комплексом властивостей, притаманних певним станам, відповідно до співвідношення рівня прояву соціальної задоволеності особистості та актуалізації потреби професійної реалізації особистості.

В основі змісту номінативних модусів професійної безпеки особистості виокремлено такі *синергетичні ефекти*, які у інтегративній синергетичній системі професійної безпеки особистості демонструють: 1 – *послаблення* (деінтеграцію) функціонування системи у напрямку виникнення професійної невротизації особистості; 2 – *посилення* (інтеграцію) функціонування системи у напрямку адаптивно-безпечного розвитку особистості.

Розглянуто аспекти розробки програми самоуправління професійною безпекою як інтегративною синергетичною системою, що проектується як єдиний рекреаційний комплекс із усіма напрямками взаємодії особистості у соціально-професійному середовищі та із внутрішніми трансформаціями особистості як суб'єкта професійної реалізації. Модус *невротичної* професійної безпеки, який вміщує широкий спектр дезадаптаційних аспектів, складає проблемне поле у прояві індивідуально-унікального типу реагування та фрустраційні переживання, в основі якого покладені порушення взаємодії людини із соціумом та із самою собою, що порушують суть безпеки особистості, і професійної зокрема. І, як результат, таке порушення функціонування особистості потребує психологічного втручання. Наголошено на «мішенях» профконсультаційного впливу при блокуванні латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості на кожному

з етапів професійного становлення: у період професійної оптації, коли основна увага старшокласника зосереджена на виборі майбутньої професії, «мішенню» консультативного впливу є *творче індивідуалізоване ставлення до професійного майбутнього*; під час професійного навчання у виші розвиток професійної безпеки відбувається в процесі засвоєння конкретних теоретичних знань та отримання практичних навичок майбутньої професійної діяльності, тому на цьому етапі доречно говорити про «мішень» *позитивного установочного сприйняття майбутнього професійного життя*; в період професійної адаптації, коли відбувається пристосування до умов професійної діяльності – «мішень» *саморегуляції і самоконтролю професійної діяльності*; а у ході власне професійної реалізації, коли розвиток професійної безпеки особистості передбачає вироблення конструктивного розвитку в професії засобом розвитку самосвідомості, саморозуміння і самоповаги, «мішенню» профконсультативного впливу є *конструктивна ініціація професійної компетенції*.

У завершенні наголошено, що запропоноване обґрунтування ресурсних аспектів профконсультативного впливу у психологічній практиці з формування професійної безпеки особистості, суттєво доповнить технології корекційної роботи з організації такої професійної активності, яка б забезпечила особистісну стратегію поведінки, перегляд життєво важливих орієнтирів та пошук принципово нових форм професійного вдосконалення особистості в процесі соціального розвитку суспільства й професійного середовища.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і принципово нове розв'язання наукової проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, що виявляється в обґрунтуванні структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, розкритті механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації та конкретизації номінативних модусів професійної безпеки особистості на різних етапах професійного становлення. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Активне включення особистості у професійну сферу, віднаходить відображення у прояві професійної безпеки як специфічного індикатора безпечного функціонування особистості у ході професіоналізації. Розуміння безпеки особистості на рівні суб'єкта набуття професійного досвіду вміщує переживання стану соціальної задоволеності, що забезпечує захист професійних інтересів особистості, квантифікований у параметрах задоволення актуальної потреби професійної реалізації в комплексі суб'єктно-особистісних якостей.

На основі узагальнення системно-структурних особливостей організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, розвинуто дефінітивну

артикульованість концепту «професійна безпека особистості» як сукупності поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати якісний рівень життя.

2. Розроблено структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості, в основі якої закладені методологічні принципи і положення системного, суб'єктного і синергетичного підходів, зміст яких визначає суб'єктні, змістові та якісні характеристики, що відносяться до вияв відповідно у суб'єктно-особистісних, соціально-особистісних та інтегративних якостях особистості.

Зазначено, що потенційно регулюючим фактором прояву професійної безпеки особистості є переживання соціальної задоволеності / фрустрованості, що найбільш чітко окреслює успішність професійної реалізації особистості на різних етапах становлення. Окреслено основні емпіричні референти вивчення безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації на усіх етапах його становлення від періоду професійного вибору (орієнтації), періоду первинного професійного становлення (навчання у вищій школі) та періоду власне професійної реалізації із урахування умов праці.

3. Наукова позиція емпіричного дослідження професійної безпеки особистості зреалізована у виокремленні переживання соціальної задоволеності, системотвірним чинником якої є актуальна потреба, що ініціює прояв успішної професійної реалізації. Емпіричне виявлення суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних особливостей осіб, які відрізняються за параметрами сфери професійного функціонування, їх віковим діапазоном професійного становлення та умовами праці, проводилося у режимі фіксації рівня прояву соціальної задоволеності / фрустрованості особистості у кожному з чотирьох блоків емпіричної програми, присвяченій вивченню емпіричних референтів професійної безпеки в період професійної оптації, професійного навчання у виші, в межах професійної реалізації особистості в нормальних і особливих умовах на прикладі медичних працівників.

4. Результати дослідження продемонстрували відмінний зміст емпіричних референтів професійної безпеки особистості в період професійної оптації, професійного навчання і власне професійної реалізації в звичайних та особливих умовах діяльності.

З огляду на перелік суб'єктно-особистісних характеристик досліджуваних старшокласників в період професійної оптації, які мають відмінності прояву в залежності від рівня соціальної фрустрованості (високий, середній, низький), виокремлено такі актуальні потреби професійної реалізації як *актуалізація стимульно-пасивної активності, актуалізація ініціативно-пізнавальної активності, актуалізація креативно-збалансованої активності*. У досліджуваних студентів на рівні актуальної потреби професійної реалізації зафіксовано *актуалізацію нормергійно-витрачальної активності; актуалізацію*

нормергійно-накопичувальної активності; актуалізацію креативно-ефективної активності. У медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах, на рівні актуальних потреб професійної реалізації зазначена актуалізація невротично-імпульсивної активності; актуалізація оперативно-економної активності; актуалізація адаптивно-продуктивної активності; а у медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах – актуалізація емоційно-ригідної активності; актуалізація оперативно-адаптивної активності; актуалізація адаптивно-компенсаційної активності. У медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах на рівні актуальних потреб професійної реалізації зазначається актуалізація невротично-маніпулятивної активності; актуалізація нормативно-конформної активності; актуалізація адаптивно-конвенційної активності; а у медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють в особливих умовах – актуалізація оперативно-ригідної активності; актуалізація мобілізаційно-адаптивної активності; актуалізація адаптивно-оптимальної активності.

5. Узагальнено основні положення щодо вивчення феномену професійної безпеки особистості як інтегративної синергетичної системи із усіма ознаками самоорганізації і самоуправління. Зазначено, полярні тенденції прояву професійної безпеки особистості: *зростання професійної продуктивності* – у випадку прояву високої соціальної задоволеності особистості та *загострення невротизації у професійному розвитку* – в результаті низького рівня соціальної задоволеності. Визначено основні механізми задоволення актуальної потреби професійної реалізації – *латентної інгібіції та консеквентного зростання*; конкретизовано номінативні модуси професійної безпеки особистості – *невротична, нормативна і продуктивна*; зазначено синергетичні ефекти (*послаблення і посилення*), які у інтегративній синергетичній системі професійної безпеки особистості демонструють функціонування системи у напрямку виникнення професійної невротизації або адаптивно-безпечного розвитку особистості.

6. Обґрунтовано «мішені» профконсультаційного впливу при блокуванні латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості на кожному з етапів професійного становлення: у період професійної оптації «мішенню» консультаційного впливу є *творче індивідуалізоване ставлення до професійного майбутнього*; під час професійного навчання у виші – *позитивне установочне сприйняття майбутнього професійного життя*; в період професійної адаптації – *саморегуляція і самоконтроль професійної діяльності*; а у ході власне професійної реалізації – *конструктивна ініціація професійної компетенції*.

Перспективними напрямками наукової роботи є поглиблення знань про структурно-функціональні особливості безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації; детальне розкриття «особистісного виміру» професійної

безпеки особистості на різних етапах онто- і професіогенезу; складання емпірико-діагностичних програм прогнозування і формування змісту професійної безпеки особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки особистості [текст] : монографія / О.В. Лазорко, – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 380 с.

2. Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості [текст] : колективна монографія / О. Лазорко, Ж. Вірна, Л. Акімова [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 588 с.

3. Психологія професійної компетентності медичних сестер: адаптаційний вимір [текст] : колективна монографія / О.В. Лазорко, П.Д. Гайдучик, А.М. Лазько [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 220 с.

Статті, надруковані у виданнях, що затверджені як фахові у галузі психології:

4. Лазорко О.В. Професійно-екологічний простір: ознаки особистісної безпеки та соціальної зрілості / О.В. Лазорко. – Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – Випуск 121. – Т. 1. Серія «Психологічні науки». – Чернігів, 2014. – С. 198-202.

5. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: адаптаційний вимір / О.В. Лазорко. – Психологічні перспективи. – Випуск 25. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2015. – С. 130–141.

6. Лазорко О.В. Професійна безпека: емпатійні резерви самореалізації майбутніх фахівців соціономічних професій / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Луганськ, 2014. – № 3(35). – С. 217-225.

7. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в особливих умовах діяльності: теоретична експлікація проблеми / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – 2015. – № 1(36). – С. 221-235.

8. Лазорко О. Свідомість індивіда як індикатор професійної безпеки особистості / Ольга Лазорко. – Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка. Серія «Психологія» / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), І. Галян (ред. розділу) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – Випуск 35. – С. 26-36.

9. Лазорко О.В. Соціальна компетентність старшокласника в перспективній реальності моделювання його професійної безпеки / О.В. Лазорко. – Науковий журнал «Молодий вчений», № 9 (24) вересень, 2015. – Ч. 2. – С. 126-130.

10. Лазорко О.В. Соціально-фрустраційний вимір професійної безпеки в період вибору професії / О.В. Лазорко – Наука і освіта: наук.-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2015. – № 10. – С. 80–85.
11. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: категоріально-методологічний статус феномену / О.В. Лазорко. – Психологія особистості : науковий журнал. – 2015. – № 1(6). – С. 139-149.
12. Лазорко О.В. Ставлення до здоров'я у прогностичному вимірі професійної безпеки особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – № 2 (8) – С. 138-143.
13. Лазорко О.В. Задоволеність працею як особистісний ресурс професійної безпеки фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко – Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 41-47.
14. Лазорко О.В. Готовність до вікових змін фахівців стресогенних професій: адаптація, стагнація, акмереалізація / О.В. Лазорко – Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. Серія «Психологічні науки» – Вип. 128. – Чернігів, 2015. – С. 151-155.
15. Лазорко О.В. Мотиваційна атрибуція ознак соціальної стратифікації та професійна безпека оптантів / О.В. Лазорко. – Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна ; серія «Психологія». – Харків, 2016. – Вип. 59. – С. 109-113.
16. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в період активної професійної реалізації / О.В. Лазорко. – Вісн. Одеського нац. ун-ту імені І.І. Мечнікова ; серія «Психологія». – Одеса : Астропринт, 2016. – Том 21. – Вип. 1 (39). – С. 131-139.
17. Лазорко О.В. Професійне самовизначення, резерви і безпека особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 1 (9) – С. 48-53.
18. Лазорко О.В. Координати психологічного благополуччя професійної реалізації фахівців в різних умовах праці / О.В. Лазорко. – Гуманітарний вісн. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». – Вип. 36. – Том III (19). – К. : Гнозис, 2016. – С. 131-139.
19. Лазорко О.В. Стратегії самоствердження у переживанні соціальної фрустрованості сучасного студента: ознаки життєвої збалансованості і професійної безпеки / О.В. Лазорко // Психологічні перспективи. – Випуск 28. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2016. – С. 164-175.
20. Лазорко О.В. Психозахисна детермінація професійного самозбереження фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко. – Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'ян.-Подільс. нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології

імені Г.С. Костюка НАПН України. – Випуск 34. – Кам'янець-Подільський : «Аксиома», 2016. – С. 304-316.

21. Лазорко О.В. Соціальна зрілість як інтегративний модуль професійної безпеки сучасних студентів / О.В. Лазорко. – Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 59-64.

22. Лазорко О. Копінг-ресурси забезпечення професійної безпеки медичного працівника / О. Лазорко // Вісн. Нац. Акад. Держ. прикорд. служби України. Серія : Психологія. – 2016. – Вип. 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2016_3_9.

23. Лазорко О.В. Емоційний профіль психологічного благополуччя студентської молоді / О.В. Лазорко. – Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 91-96.

Статті, опубліковані у міжнародних наукових виданнях:

24. Лазорко О.В. Прогностические резервы профессиональной безопасности в период выбора профессии / О.В. Лазорко. – Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск : «Редакция журнала научных публикаций аспирантов и докторантов», 2015. – № 8 (110). – С. 73-78.

25. Lazorko O.V. Psychosynergetic dimension of professional growth of personality / O.V. Lazorko. – European humanities studies: State and Society. – 2014-2015. – Issue 3. – P. 61-71.

26. Лазорко О.В. Професійне здоров'я у вимірі забезпечення особистісної безпеки фахівця / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Occupational health in the dimension of providing personal security of specialist] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 2 (14) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 171-184.

27. Лазорко О.В. Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період професійного навчання / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Prognostic determinants of individual occupational safety during vocational training] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 4 (16) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 81-99.

28. Lazorko O.V. Occupational health of specialists of stressful professions: personality resources of emotional resistance / O.V. Lazorko. – American Journal of fundamental & experimental research. – Issue: 3 (3). – New York NY, USA, 2016. – P. 37-46. ; режим доступу: <http://journal.ua-usa.org>

Статті, опубліковані у збірниках матеріалів наукових конференцій:

29. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в емоційно-напружених умовах діяльності / О.В. Лазорко. – Особистість в екстремальних умовах : зб. ст. VII Всеукр. наук-практ. конф. від 20 травня 2015 року. – Львів, 2015. – С. 12-18. ; режим доступу: <http://ubgd.lviv.ua/moodle/mod/folder/view.php?id=9494>

30. Лазорко О.В. Професійна безпека у динаміці життєвого шляху фахівця / О.В. Лазорко // Психологія професійної безпеки особистості : мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 20-21 березня 2015 р.) – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 117-121.

31. Лазорко О.В. Социальное измерение безопасности человека в условиях психотравмирующих ситуаций / О.В. Лазорко // Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини : мат. Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 28-29 лист. 2014 р. / відповід. ред. Хомуленко Т. Б. – Харків : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2014. – С. 186-188.

32. Лазорко О.В. Профессиональная безопасность: аспекты психологического консультирования / О.В. Лазорко. Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире : сб. науч. трудов участников II Междунар. науч.-практ. конф. – Москва, РУДН, 23-24 апреля 2015 г. / под общ. ред Н.Б. Карабущенко, Н.Л. Сунгуровой. – Москва : РУДН, 2015. – С. 223-227.

33. Лазорко О.В. Професійна безпека: детермінаційні ознаки соціальної стратифікації в період ранньої професіоналізації особистості / О.В. Лазорко // Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги. – Мат. VII Харк. Міжнар. психол. читань, 25-26 листопада 2015 року. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 65-68.

34. Лазорко О.В. Просоціальна активність фахівців допомагаючих професій: ризики професійних деструкцій / О.В. Лазорко // Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе : сб. мат. междунар. науч.-практ. конф., Брест, 19-20 мая 2016 г. / Брест. гос. ун-т имени А.С. Пушкина ; под ред. И.Е. Валитовой. – Брест : БрГУ, 2016. – С. 262-266.

35. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки: наукові інтенції обґрунтування і дослідження / О.В. Лазорко. – Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя : зб. наук. статей / [гол. ред. Ж.П. Вірна]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 233-237.

36. Лазорко О.В. Самоактуалізація як мотиваційний чинник суб'єкта професійного становлення особистості. – Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (26-27 травня 2016 року) / за ред. к. психол. н. Овчаренко О. В. – Електрон. дані. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2016. – С. 56-59.

37. Лазорко О.В. Рання професіоналізація дитини: психоаналітичний огляд забезпечення особистісної безпеки / О.В. Лазорко // Actual questions and problems of development of social sciences : proceedings of the conference, June 28-30, 2016. – Kielce : Holy Cross University, 2016. – С. 10-13.

38. Лазорко О.В. Феномен професійної безпеки: категоріально-понятійні пріоритети і принципи інтерпретації / О.В. Лазорко. – Развитие науки в XXI веке : Сб. стат. науч.-информ. центра «Знание» по мат. XIV междунар. заоч.

науч.-практ. конф. : 3 часть. – Х. : науч.-информ. центр «Знание», 2016. – С. 93-98.

39. Лазорко О.В. Синергетичний ефект професійного самовизначення особистості / О.В. Лазорко. – Технології роботи психолога в організації : тези III Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (26-27 жовтня 2016 року). – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – С. 39-41.

АНОТАЦІЇ

Лазорко О. В. Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2017.

У дисертаційній роботі обґрунтовано та розроблено концепцію безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації та емпірично встановлено особливості інтегративних характеристик професійної безпеки особистості у просторі диференціації суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних властивостей, які відрізняються за параметрами сфери її професійного функціонування (сфера вибору професії, сфера професійного навчання, сфера професійної адаптації і сфера власне професійної реалізації), вікового діапазону (стадії опантанта, адепта, адаптанта і майстра) та умовами праці (звичайні і особливі). Поглиблено наукові знання про інтегративну сутність «професійної безпеки особистості» синергетичними засобами самоуправління; визначено переживання соціальної задоволеності / фрустрованості як потенційно регулюючий фактор прояву професійної безпеки особистості; розроблено структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості та на емпіричному рівні розвинуто ідеї щодо функціонування механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації (латентної інгібіції та консеквентного зростання) та конкретизації номінативних модусів професійної безпеки особистості (невротична, нормативна і продуктивна); обґрунтовано синергетичні ефекти (послаблення і посилення) у інтегративній системі професійної безпеки особистості та «мішені» професійного консультування у психологічній практиці формування професійної безпеки особистості.

Ключові слова: безпека, психологічна безпека, професійна безпека особистості, професіоналізація, професійна реалізація, суб'єкт, соціальна задоволеність, соціальна фрустрованість.

Лазорко О. В. Психология безопасности личности как субъекта профессионализации. – Рукопис.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. –

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина. – Харьков, 2017.

В диссертационной работе предложено рассмотрение структурно-функциональной организации безопасности личности как субъекта профессионализации, в пределах которой установлены субъектно-личностные и социально-личностные характеристики профессиональной безопасности личности как интегративной системы со всеми признаками самоорганизации и самоуправления. Обосновано систему методов и подходов к исследованию профессиональной безопасности личности и эмпирически установлено особенности интегративных характеристик профессиональной безопасности, которые отличаются по параметрам сферы профессионального функционирования, возрастного диапазона и условий труда.

Конкретизируя психологическое содержание безопасности личности как субъекта профессионализации в концептуальном обосновании конструкта «профессиональная безопасность личности» и конструируя структурно-функциональную модель профессиональной безопасности личности, в основе которой заложены методологические принципы и положения системного, субъектного и синергетического подходов (субъектный принцип определяет субъектные особенности, которые выражены у субъектно-личностных характеристиках; системный принцип – содержательные особенности, которые выражены в социально-личностных характеристиках; синергетический принцип – качественные особенности, являющиеся интегративным признаком структуры личности), указано, что профессиональная безопасность личности реализуется в двух аспектах: внутреннем – через систему согласования модальностей человека как целостности и внешнем – как его внешнего взаимодействия с миром. Этот факт четко объясняет положение, что профессиональная безопасность личности находится под влиянием субъектно-личностных (направленность личности, проекции жизненного пути человека или его самосознание, способности, темперамент и характер, психические процессы и состояния, опыт субъекта) и социально-психологических факторов (сфера профессионального функционирования, возрастные особенности личности и условия труда).

Эмпирическое исследование проводилось в режиме фиксации уровня проявления социальной удовлетворенности / фрустрированности личности в каждом из четырех блоков эмпирической программы, посвященной изучению эмпирических референтов профессиональной безопасности в период профессиональной оптации, профессионального обучения в вузе, в пределах профессиональной реализации личности в нормальных и особенных условиях на примере медицинских работников.

Развито идеи функционирования механизмов (латентной ингибиции и консеквентного возрастания) удовлетворения актуальной потребности профессиональной реализации. Конкретизировано три номинативные модулы

профессиональной безопасности личности – невротическая, нормативная и продуктивная, каждый из которых является комплексом свойств, присущих определенным состояниям, в соответствии с соотношением уровня проявления социальной удовлетворенности личности и актуализации ее потребности профессиональной реализации. Обоснованы синергические эффекты, которые в интегративной системе профессиональной безопасности личности демонстрируют: ослабление (деинтеграцию) функционирования системы в направлении возникновения профессиональной невротизации личности; или усиление (интеграцию) функционирования системы в направлении адаптивно-безопасного развития личности.

Рассмотрены аспекты самоуправления профессиональной безопасностью как интегративной синергической системой, которая проектируется как единственный рекреационный комплекс со всеми направлениями взаимодействия личности в социально-профессиональной среде и с внутренними трансформациями личности как субъекта профессиональной реализации.

Обоснованы «мишени» профконсультационного влияния при блокировании латентной ингибиции удовлетворения актуальной потребности профессиональной реализации личности на каждом из этапов профессионального становления: в период профессиональной оптации «мишенью» консультационного влияния является творческое индивидуализированное отношение к профессиональному будущему; во время профессиональной учебы в вузе – позитивное установочное восприятие будущей профессиональной жизни; в период профессиональной адаптации – саморегуляция и самоконтроль профессиональной деятельности; а в ходе непосредственной профессиональной реализации – конструктивная инициация профессиональной компетенции.

Ключевые слова: безопасность, психологическая безопасность, профессиональная безопасность личности, профессионализация, профессиональная реализация, субъект, социальная удовлетворенность, социальная фрустрированность.

Lazorko O. V. Psychology of personality safety as a subject of professionalization. – Manuscript.

Dissertation for obtaining scientific degree of the doctor of psychological sciences in specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – V. N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2017.

The concept of personality safety as a subject of professionalization has been substantiated and developed in the dissertation paper; peculiarities of integrative characteristics of personality professional safety in the differentiation space of subject personal and social personal properties, which differ in parameters sphere of its professional functioning (professional choice sphere, professional education sphere,

professional adaptation sphere and actual professional realization sphere), age range (stages of optant, adept, adaptant and master) and working conditions (usual and special) have been empirically determined. Scientific knowledge about the integrative nature of «personality professional safety» by synergetic means of self-control has been extended; the experience of social satisfaction / frustration as a potential regulating factor of professional safety manifestation of a personality has been defined; the structural functional model of professional safety of a personality has been developed; the ideas about the mechanisms functioning, meeting the actual need for professional realization (latent inhibition and consequent increase) and specification of nominative modes of professional safety of a personality (neurotic, normative and productive) have been arisen on empirical level; the synergetic effects (weakening and strengthening) in the integrative system of personality professional safety and the possibilities of professional counseling in psychological practice of personality professional safety formation have been substantiated.

Key words: safety, psychological safety, personality professional safety, professionalization, professional realization, subject, social satisfaction, social frustration.